

Crkveno graditeljstvo

RANOROMANIČKE SAKRALNE GRAĐEVINE DUBROVAČKOG PODRUČJA (II.)

Uvod

Svaka potraga za starim predromaničkim i ranoromaničkim crkvama u Dubrovniku, posebno u njegovu najstarijem dijelu – u staroj gradskoj jezgri, nužno završi razmatranjem nastanka toga grada. Pritom je ključno pitanje je li se Dubrovnik, pošto su njegovi naseljenici pred Avarima i Slavenima pobjegli iz Epidaura, razvio na otoku ili poluotoku Lave (Laus, Lausium, Raus, Rausium, Raguissium...). Upravo je potraga za potencijalnim nalazima prvotnog kompleksa Sv. Klare (Doma staraca) natjerala u sedamdesetim godinama prošlog stoljeća splitskog istraživača kulturne baštine Jerka Marasovića da sondama kod Vrata od Pila dokaže da se Dubrovnik razvio na poluotoku. To se poslije potvrdilo brojnim drugim sondažama. Valja reći da su temeljita sondažna istraživanja stare dubrovačke gradske jezgre obavljena tek nakon potresa koji je 1979. teško ošteti Dubrovnik. Pritom su istraživanja koja su provedena ispod katedrale bila najdojmljivija i neko se vrijeme činilo da će u

EARLY ROMANESQUE SACRAL BUILDINGS IN DUBROVNIK AREA (II)

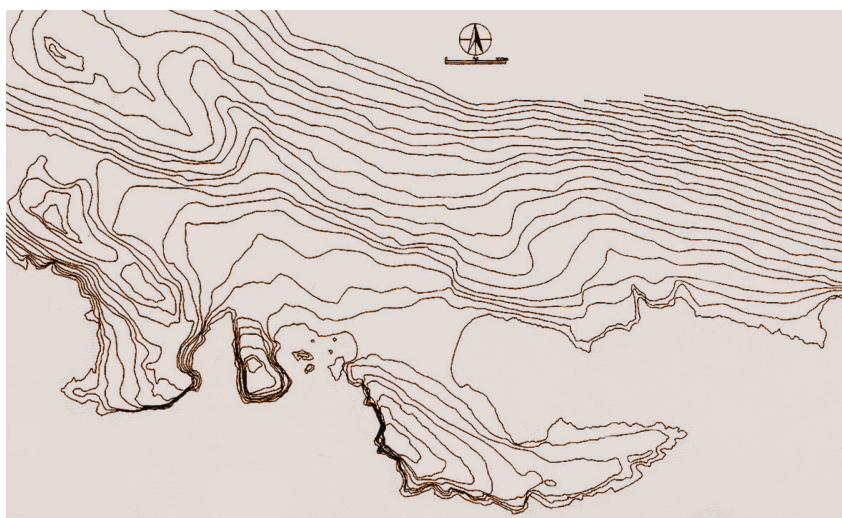
When examining old churches in Dubrovnik, 24 of which are located in the old town core, it is also of interest to look into the origins of this town. For a long time, it was widely believed that the town was initially built on an island. However, the study of old churches has revealed that the town was in fact created on a peninsula. It developed around an old Byzantine citadel and, later on, it gradually extended along the steep reef perched above the sea. The town gained its present-time appearance by reclaiming the coastal sea and a shallow cove. The oldest Dubrovnik churches are situated at the precise spot where the town was initially formed. These churches are the St Peter's Church that is today a part of the Art School and the St. Stephen's Church that was not renovated after the big earthquake that hit the town in 1667. These two churches have been thoroughly investigated. After the 1979 earthquake, the archaeological investigations were initiated in the zone underneath the present-day cathedral. These explorations revealed remains of several different ancient churches. The first one was believed to be a Byzantine edifice built even before the town was initially formed. However, after thorough analyses of archaeological artefacts and relevant archives it became clear that this is the first church consecrated to the town's patron St Vlach and that it dates back to the ninth century.

cijelosti promijeniti sve dotadašnje podatke o nastanku toga grada.

U prijašnjoj se literaturi tvrdilo da se Dubrovnik razvio na otočiću koji je od kopna bio odijeljen uskim morskim rukavcem. Stoga su mnogi prvu gradsku luku smještali u prostor između Lovrijenca i Bokara, u plitku uvalu prepunu grebena i nezaštićenu od južnih vjetrova. No Dubrovnik je nastao na poluotoku koji je zatvarao

duboku zaštićenu uvalu pogodnu za razvoj luke, koja je u zapadnom dijelu bila vrlo plitka, a ta je luka postupno širenjem grada nasipavana i izgrađena. Najstariji se dio grada razvio oko bizantskog kaštela u jugozapadnome najvišem dijelu stare gradske jezgre. Kaštel, prema kojem i danas vodi Ulica od Kaštela, sagrađen je tijekom ili neposredno nakon završetka bizantsko-gotskog rata (535.-555.). Tada je Bizantsko Carstvo za zaštitu novostečenih teritorija na istočnome Jadranu i u njegovu kontinentalnom zaleđu podiglo fortifikacijski sustav s nizom utvrđenih gradova, samostalnih utvrda i stražarnica. Osim za obranu sustav je služio nadzoru i zaštiti glavnoga pomorskog puta koji je bizantsku prijestolnicu povezivao s posjedima u Italiji.

Teza o poluotoku razriješila je brojne dvojbe vezane uz nastanak Dubrovnika, pa i one o brojnim antičkim nalazima. Takvo je naselje najvjerojatnije postojalo na južnim padinama Srđa gdje su bili i vinogradi i vrtovi, a nepristupačna je hrid, koja se prema istoku pružala do današnje

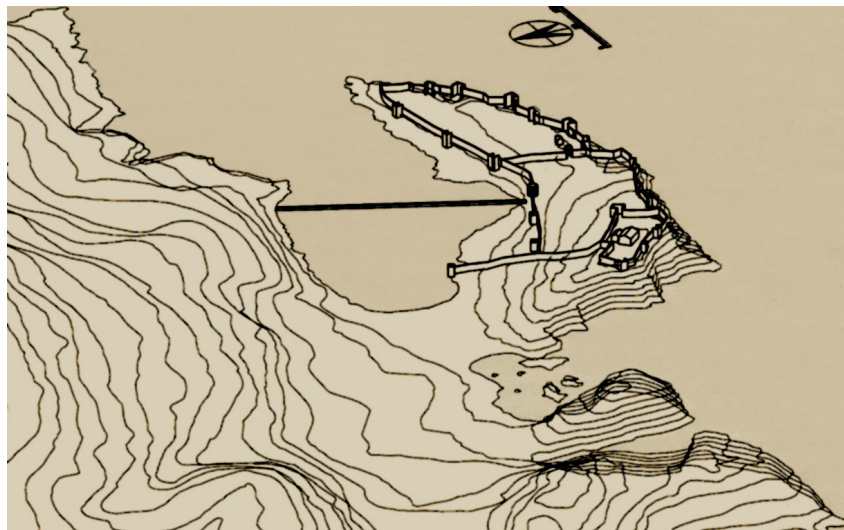

Pretpostavljena konfiguracija terena s izohipsama na svakih 5 m visine (Ž. Peković)

Crkveno graditeljstvo

utvrde Sv. Ivana, služila samo za obranu. Hrid je s kopnom spajala prevlaka visoka nekoliko metara.

Željko Peković, poznati istraživač dubrovačke baštine, u svome je djelu važnom za poznavanje starog Dubrovnika [1] rekonstruirao pretpostavljeni izgled prirodnog terena na kojem je grad nastao. Za izradu takvog nacrtu trebalo je prikupiti podatke o ostacima prirodnog terena u ulicama i podrumima zgrada na kojima su sačuvani stršeci ili otučeni ostatci litica. Takvih je lokacija evidentirano čak 324. Valjalo je prikupiti i rezultate dotadašnjih geotehničkih istraživanja, ali i sondirati teren za

Perspektivni prikaz zidina prva tri seksterija (Ž. Peković)

Tlocrt grada s ucrtanim ranosrednjovjekovnim crkvama: 1. Sv. Marija od Kaštela, 2. Sv. Sergije i Bak, 3. Sv. Petar Klobučić, 4. Sv. Šimun, 5. Sv. Petar Veliki, 6. Sv. Foška, 7. Sv. Mihajlo, 8. Sv. Stjepan, 9. Sv. Vid, 10. Katedrala, 11. Sv. Spas, 12. Sv. Kuzma i Damjan, 13. Sv. Toma, 14. Sv. Teodor, 15. Sv. Ivan, 16. Sv. Andrija, 17. Sv. Martin, 18. Sv. Barbara, 19. Sv. Mihajlo Anđel, 20. Sv. Bartolomej, 21. Svi Sveti, 22. Preobraženje Kristovo – Sigurata, 23. Sv. Nikola, 24. Sv. Luka

utvrđivanje njegove uslojenosti i sastava. Ujedno su određene kote svake litice iznad geološke nule, što je poslužilo za izradu izohipsa svakih 5 m. Uočeno je da su prirodne značajke terena znatno utjecale na razvoj gradskih ulica.¹

Između hridi, prevlake i padina Srđa nalazila se uvala koja je prema zapadu bila sve plića, a završavala je negdje između današnje Božidarevićeve i Široke ulice. Izgradnjom grada na poluotoku i naselja na padinama Srđa došlo je do zamuljivanja i nasipavanja uvale te postupnog zaokruživanja prostora gradskim zidinama.

Tako je unutar gradskih zidina nastao prostor koji nije bio izgrađen i koji je bio djelomično močvaran (tako se i naziva u nekim arhivskih spisima – *paludazzo*). Od 13. st. naziva se *campus* (polje). Taj se dio grada regulira i izgrađuje tijekom 14. st.

Sve dubrovačke stare crkve

U već spomenutom djelu Ž. Peković navodi nazive i položaje čak 24 stare dubrovačke crkve od kojih se samo tri nalaze izvan stare gradske jezgre na negdašnjem poluotoku. Kako se na ovom mjestu bavimo isključivo predromaničkim i ranoromaničkim crkvama, zadržat ćemo se na onima za koje smo potpuno sigurni da su iz tog razdoblja, budući da su gotovo sve naknadno pregrađivane i nadograđivane, ali za neke se zna da su nastale u doba romanike ili poslije.

Zna se da se stari Dubrovnik dijelilo na šest dijelova – seksterija. Podjela je nastala pošto je grad zauzeo cijeli svoj povijesni prostor, dakle u 13. st., vjerojatno pod utjecajem Venecije koja je tada vladala gradom. Prvi

se put nabrajaju u odredbi Statuta iz 1344. i njihova su imena Kaštio (Kaštel), Sv. Petar, Pustijerna, Sv. Vlaho, Sv. Marija i Sv. Nikola. Prema slijedu izgradnje prva su tri seksterija i najstarija, a postojala su i u 10. st. jer je bizantski car Konstantin VII. Porfirogenet u djelu *O upravljanju carstvom* spominje crkvu Sv. Stjepana u Pustijerni, za koju veli da je "u sredini grada" [1], [2].

Granice prvih triju seksterija moguće je utvrditi prema ostacima prvobitnih utvrda koje su ih okruživale. Najteže je utvrditi granice seksterija Sv. Vlaho koji je zauzimao središnji dio grada, sjeverozapadno od prvih seksterija. No njegove su se granice širile prema istoku gdje je bio seksterij Sv. Marije koji je možda zauzimao samo prostor današnje katedrale. Seksterij Sv. Nikola (nazivao se i Prijeko) nalazio se sjeverno od Straduna, a ime je dobio prema istoimenoj crkvi. Njegove je granice vrlo lako odrediti jer je građen na reguliranom području u gradskome vlasništvu.

Iz priloženog crteža i popisa starih dubrovačkih crkava posebnu bi pozornost valjalo obratiti na crkve u najstarijem i najmanjem gradskom seksteriju – Kaštelu. Tamo su navedene tri crkve – Sv. Marija od Kaštela, Sv. Sergije i Bak (ili Bakh) te Sv. Petar Klobučić. Svi kroničari koji spominju Kaštel ističu kako je Sv. Marija prigradena s južne strane uz manju i stariju crkvu Sv. Srđa i Baka, a u 16. st. se navodi da je kapela tih svetaca u sastavu samostana Sv. Marije. Sasvim je moguće da je i sadašnja kapelica u kompleksu negdašnjeg samostana bivša pregrađena crkva. Vjerojatno se ulomak pilastra baš iz te crkve (iz 8. ili 9. st.) nalazi iznad ulaza u samostan, a drugi, s motivom križa, čuva se u Arheološkom muzeju u Dubrovniku.

Inače su mučenici sv. Sergije i Bak (slave se 8 listopada) uz sv. Vlaha zaštitnici Dubrovačke biskupije, a

prema prvome se naziva i brdo iznad grada. Najprije su bili rimski vojnici i prijatelji cara Maksimijana (240.-310.) koji je vladao Rimskim Carstvom kao Dioklecijanov suvladar. Kada je doznao da su kršćani Maksimijan ih je dao mučiti do smrti. Štovanje im se širilo na Istoku, a na Zapad je prešlo u 6. st. U Rimu im je podignuta bogomolja blizu vatikanske bazilike, a njihove su relikvije prenesene u Veneciju, Turon, Angers i Prag.

Crkvu Sv. Marije od Kaštela (*Sancta Maria de Castello*) izgradio je sredinom 12. st. nadbiskup Andrija iz Luke, kako to navodi Nikša Ranjina u svojim *Analima*. Uz nju je postojao ženski benediktinski samostan. Veliki potres iz 1667. samo je djelomično pošteđio crkvu i samostan te su se tu smjestile sve preživjele dubrovačke benediktinke. Samostan je ukinula francuska uprava 1806.

Ulaz u negdašnji samostan benediktinki Sv. Marija od Kaštela

U jugoistočnome dijelu Kaštela nalazila se crkva Sv. Petra Malog odnosno Svetog Petra Klobučića (*Sancti Petri de Clobucic*) koja se prvi put spominje 1281. kada je vjerojatno i izgrađena, a ime je dobila po nekoj obližnjoj presvođenoj ulici.

Drugi gradski seksterij Sv. Petra bio je prvo podgrađe Kaštela. Mnogo je

¹ Dubrovnik je nastao na dolomitskim vapnencima, iznad kojih su sedimentirane stijene i glina, a u nasutom dijelu ima sitnozrnatoga pijeska i mješavine različitih materijala antropogenog podrijetla s organskim primjesama. Tijekom istraživanja utvrđena je i dubina prirodne uvale, a najveće su dubine pronađene oko Kneževa dvora i crkve Sv. Spasa (prvotna luka) te Gundulićeve poljane.

veći, a seksterijem je postao nakon što je utvrđen zidinama. To je vjerojatno bilo davno, već u ranome srednjem vijeku. Tada je i urbaniziran, a imao je pravilnu ortogonalnu mrežu ulica. Ime je dobio po najznačajnijoj sakralnoj građevini, posvećenoj sv. Petru, o kojoj će poslije biti više govora.

Crkva i samostan Sv. Šimuna izgrađeni su zapadnije od Sv. Petra, podno Kaštela. Prvi se put spominju 1108. kada dubrovački nadbiskup određuje da crkva Sv. Šimuna ostaje u vlasništvu koludrica (kontemplativnih redovnica). O povijesti samostana i njegovim odnosima sa susjednim samostanom Svetih Apostola pisao je najpoznatiji dubrovački istraživač Lukša Beritić. Samostan i crkva su srušeni u potresu i nisu više obnavljani. Crkva Sv. Mihajla nalazila se uz rub zidina prema moru, a njezin se položaj, koji se naziva hrid (*labes*), spominje u odredbi stražarskih mjesta iz 1345. Crkva je u 15. st. promijenila titulara u Sv. Luciju, a također je srušena u velikome potresu. Kip svetice prenesen je u crkvu Sv. Vlaha. U dokumentima se spominje i crkva Sv. Foške za koju nije utvrđeno gdje je točno bila (mnogi navode da je bila u Kaštelu) ni kad je izgrađena, a i ona je srušena u velikome potresu.

Sljedeći je gradski seksterij Pustijerna koji je napučen u ranom srednjem vijeku. Naziv vjerojatno dolazi od *post terra*, što bi značilo "pod zemlja" ili zemlja ispod grada, iako neki tvrde da dolazi od izraza *postturela*, koji bi značio zemlje (tla) koje se terasasto spuštaju prema moru, a dalmatinski ih izvori nazivaju "zemljice", lastve ili lastvice. Središnja je sakralna građevina već spominjana i možda arheološki najpoznatija crkva Sv. Stjepana koja je istraživana još 1927. (o njoj će poslije biti više govora).

Često je spominjana i vrlo stara crkva Sv. Vida koja se nalazila na sje-

verozapadnim vratima seksterija, a čini se da je srušena u 11. st. radi izgradnje nadbiskupske palače koja je na tome mjestu stajala do polovice 19. st. Od ostalih crkava treba spomenuti crkvu Sv. Teodora koja se nalazila u blizini negdašnjih gradskih zatvora. Crkva se 1782. spominje kao porušena, a vjerojatno je poput mnogih drugih oštećena u velikom potresu. Ispod barokne crkve Gospe od Karmena (svi je tako nazivaju iako je vjerojatno "od Karmela" – prema istoimenom brdu) iz 1628. u nedavnim su arheološkim radovima pronađeni ostatci ranosrednjovjekovne crkve Sv. Ivana, s dijelovima pleterne skulpture. Po njoj je nazvana utvrda na samom kraju negdašnjega poluotoka, na istočnoj točki utvrđene litice.

Izvorni portal crkve Sv. Kuzme i Damjana

Uz vanjski obrambeni zid seksterija Pustijerna nalazila su se dvije crkve – Sv. Kuzme i Damjana i Sv. Tome sa samostanom. Izvorni portal crkve Sv. Kuzme i Damjana s vrijednom pleternom ornamentikom bio je uzidan pod svodom u ulici Od Pustijerne iza crkve Sv. Bartula, no počet-

kom 20. stoljeća je intervencijom *Braće hrvatskog zmaja* taj nadvratnik pohranjen u dubrovački Arheološki muzej. U arheološkim istraživanjima 1989. u crkvi Sv. Bartola pronađeni su temelji crkve Sv. Kuzme i Damjana iz 11. st., koja je bila građena na ostacima jedne srušene kule. Crkva je polovicom 11. st. bila predmet spora između dubrovačkih gradskih vlasti i benediktinskog samostana na Lokrumu, u čijem je vlasništvu bila. Vjerojatno je i na Lokrumu postojala neka crkva, možda i prije nego što su 1023. Dubrovčani darovali svećeniku Lavu i benediktincu Petru cijeli otok Lokrum da na njemu sagrade samostan i nesmetano ga posjeduju. Za razliku od uspješnih arheoloških radova na crkvi Sv. Kuzme i Damjana, na pretpostavljenom mjestu benediktinskog samostana i crkve Sv. Tome zasad nije ništa pronađeno.

Od ostalih crkava valja svakako spomenuti lokalitet Na Andriji, tik uz južni dio gradskog zida, jedan od dijelova grada koji je ostao neobnovljen. Tu je postojala crkva Sv. Andrije, koja se prvi put spominje 1226. kada je u njoj utemeljena jedna od najstarijih dubrovačkih bratovština – bratovština drvodjelaca. Uz crkvu se spominje i samostan, a uz crkvu se nalazila i crkva Sv. Martina. Dio je samostana porušen 1428. radi pojačanja južnoga obrambenog zida, a stara je crkva bila porušena i izgrađena nova, no sve je stradalo u potresu 1667. Na donjoj je terasastoj razini bio i samostan Sv. Bartula (Bartolomeja), a o tom ženskom samostanu postoji jedna bilješka na ćirilici iz 1170. Poslije se spominje još jedan samostan (Sv. Marko, zaštitnik bratovštine zlatara), ali nakon stradanja cijelog kompleksa u potresu sve je ostalo neobnovljeno, a posjedi su pripali samostanu Sv. Marije od Kaštela. No čini se da je tu ipak postojala predromanička građevina, jer je u arheološkim istraživanjima između 1989. i 1991. među više od tisuću kamenih ulomaka pronađeno i četrdesetak iz predromanike.

Dio ruševina u gradskom predjelu Na Andriji

Sve ostale crkve, osim katedrale koja je posebna priča jer su ispod nje pronađeni ostatci prijašnjih crkava, valja zanemariti jer su građene u seksterijima koji su nastali i urbanizirani nakon 12. st. Dvije stare crkve u seksteriju Prijeko predstavili smo u prošlom broju, a ostaje jedino crkva Sv. Luke uz zidine nadomak dominikanskog samostana. Ta je crkva nesumnjivo vrlo stara, vjerojatno iz 9. st., ali je u 18. st. temeljito obnovljena. Predstaviti ćemo samo one crkve koje su više ili manje temeljito istražene i o čijem se negdašnjem izgledu dosta zna. Riječ je o crkvi Sv. Petra u istoimenom seksteriju i crkvi Sv. Stjepana u seksteriju Pustijerna [1], [2].

Crkva Sv. Petra Velikog

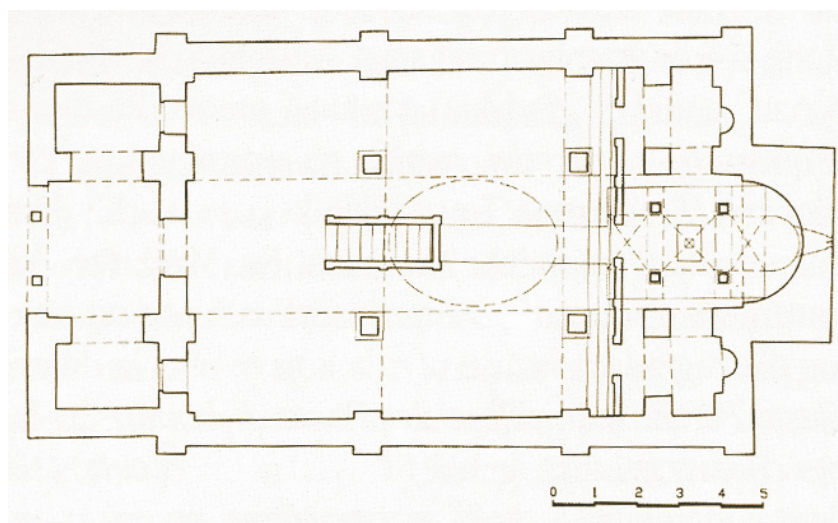
U arhivskim dokumentima ima vrlo malo podataka o povijesti crkve za koju se udomaćio naziv – Sv. Petar Veliki. To posebno čudi kada se zna da se radi o velikoj i vjerojatno najznačajnijoj staroj dubrovačkoj crkvi te da je na njezinu mjestu bilo nekoliko različitih crkava. Štoviše i suvremena su temeljita istraživanja, koja su obavljena u pedesetim i šezdesetim godinama te u obnovi početkom osamdesetih, započela sasvim slučajno, nakon popravka poda u dvorani Muzičke škole, danas Umjet-

ničke škole *Luka Sorkočević*, unutar koje se crkva sada nalazi. Zapravo današnja dvorana Umjetničke škole nekada je bila crkva Sv. Petra Velikog [1], [2], [3].

Prvi je arhivski trag o ovoj crkvi iz kraja 14. st. kada se svećenici crkve odriču svojih starih i novih privilegija, poput prepoziture, opatije i kolegija. Kolegijalne su crkve u južnoj Dalmaciji imale vođene od skupa kanonika na čelu s opatom (predstojnikom). U takvim je zajednicama kler živio u zajednici uređenoj prema pravilima sv. Benedikta, utemeljitelja zapadnoga kršćanskog redov-

ništva, iako to nisu bile redovničke crkve. Inače mnogi stručnjaci drže da je Sv. Petar kao neredovnička crkva mogao u nekim razdobljima poslužiti i kao stolna crkva, svakako u vrijeme završetka gradnje romaničke katedrale, od kraja 12. st. do njezina stavljanja pod krov u prvoj polovici 14. st.

Na prijelazu 15. u 16. st. crkva je ušla u sklop novoizgrađenog samostana klarisa Sv. Apostola, za čiju su gradnju bili sklopljeni ugovori s korčulanskim klesarima. Tako je Marko Andrijić radio pilastre, lukove i vijence, a Leonardo Petrović portal. Dokumenti iz tog doba svjedoče o rušenju okolnih kuća i pregradnji crkve. Zna se da su četiri četverouglasta stupa ustupljena iz stare crkve za izradu portala u obližnjoj crkvi Sv. Andrije i da je tada crkva temeljito pregrađena. U velikom su potresu 1667. crkva i samostan pretrpjeli velika oštećenja. Samostan je izgorio, a crkva je djelomično srušena. Crkva i samostan su potom pregrađeni u baroknome stilu. Tako su nastali samostan i crkva Sv. Katarine Sijenske (dominkanke su se u samostan uselile početkom 18. st.). Zna se da su tri od četiri stupa iz srušene crkve Sv. Adrije vraćena i preklesana za barokni portal. Za gradnju su poslužili i ostatci obližnje crkve

Rekonstrukcija tlocrta crkve Sv. Petra Velikog

Sv. Šimuna. Zapravo je cijeli sklop novog samostana povezan sa samostanom Sv. Šimuna koji nikad nije obnovljen.

Samostan je ukinut 1808. za francuske okupacije, a poslije je na njegovu mjestu bila gimnazija. U 19. st. crkva je temeljito pregrađena, a njezina je visina iskorištena za umetanje još jednog kata (koji je u obnovi uklonjen), a uz to je crkvi i koru povećana visina za još jedan kat.

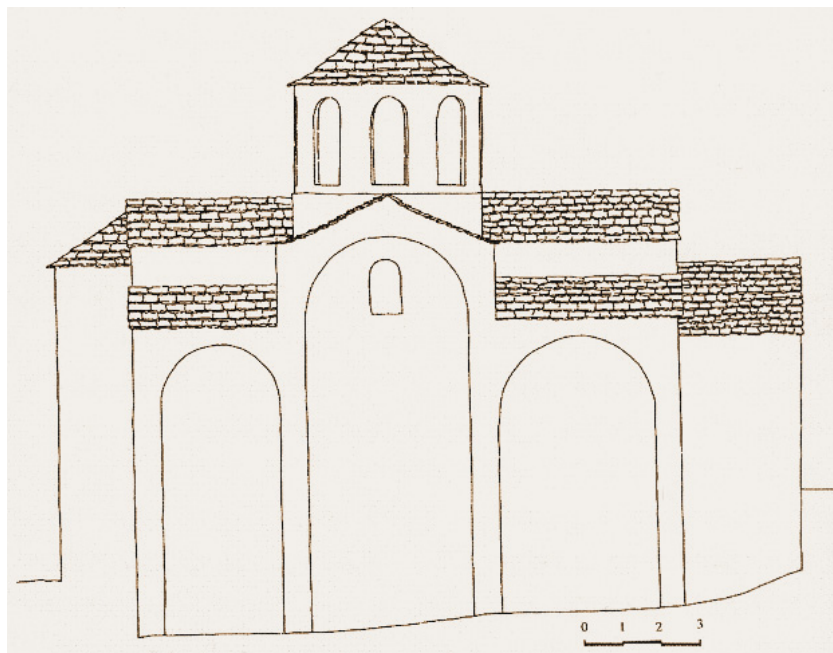
Temeljitim arheološkim istraživanjima u prošleme stoljeću otkrivena je kripta ispod crkve, temeljni zidovi prijašnjih faza, mnogo fragmenata pleterne skulpture te dovratnici i stupovi ukrašeni pletenom ornamentikom. Radovima u obnovi 1981. istražen je širi prostor samostana. Istraživači su utvrdili da je najstarija sačuvana struktura zapadnog i temeljnoga sjevernog perimetralnoga zida crkve. Zapadno je pročelje imalo lezene koje su sačuvane i u unutrašnjem dijelu, a za portal na zapadnom pročelju s potkovastim lukom utvrđeno je da potječe iz kasne antike (5.-7. st.). U crkvi su pronađeni temeljni zidovi koji se međusobno križaju, a na mjestu križanja postoje tragovi baza stupova. Uočljivo je da je crkva pravokutnog tlocrta s četiri stupa koji nose svod, a kripta se nalazi ispod apside i svetišta. Kako je u istraživanjima ustanovljeno da

Kripta ispod crkve Sv. Petra Velikog

Poprečni presjek crkve s pogledom prema svetištu (rekonstrukcija Ž. Peković)

Sjeverno pročelje crkve (rekonstrukcija Ž. Peković)

kripta nije vezana uz temelje crkve, došlo se do zaključka da je kripta naknadno ugrađena u crkvu tijekom 13. st.

Valja reći da je u crkvi pronađeno dvije stotine pletenih ulomaka, od kojih su mnogi bili u funkciji spolija i dijelova grobnih ploča. Nađeni su veći ulomci starokršćanske mramorne menze, ulomak antičke nadgrob-

ne stele, mnogo ulomaka raznovrsne keramike i nešto malo novca.

Željko Peković [3] je nakon istraživanja arhivske građe, arheoloških nalaza i predromaničke kamene plastike rekonstruirao izvorni izgled crkve, a dao je i rekonstrukciju mogućeg izgleda kamenog namještaja, oltarne pregrade i ciborija. Crkvu je najranije datirao u 9. ili 10. st. Ocije-

Dvorana škole Luke Sorkočević koja je na mjestu bivše crkve

nio je da je riječ o reprezentativnoj bazilici (dugoj 16 m, a širokoj 7,5 m), koja je imala kvadratnu apsidu izvana, a polukružnu iznutra. Četiri kvadratna stupa po sredini crkve (koji su sačuvani gotovo u cijelosti) činila su središte svodnog sustava. Nad središnjom pravokutnom osnovom bila je eliptična kupola nad pandantivima. Izraziti oblik upisanog križa očitovao se u svodovima. Crkva je imala i nadsvođeni narteks (predvorje). Riječ je trobrodnoj koncepciji, a na zidovima bila su po dva zidana pilastra koja su nosila niže nadsvođene prostore. Kripta je tako bila presvođena, a svodove su nosila četiri stupa. Štoviše ti su stupovi bili temelj ciborija od kojega su sačuvani stupovi i elementi kupole. Kripta je, drži Peković, građena kao sastavni dio građevine, a iskorištena je da bi se iznivelirao teren koji strmo pada prema sjeveru. Ujedno je poslužila da bi se povećala visina prezbiterija za tri stube, na čijem se vrhu nalazila oltarna pregrada s tri prolaza.

Crkva je pripadala kupolnom tipu s upisanim transeptom (*quincunx* – križ u kvadratu). Takav se tip građevina pojavio u Bizantskom Carstvu u 9. st., a potom se gradio u 10. i 11. st. u Grčkoj, Makedoniji i Dalmaciji. Crkva je bila opremljena velikom

količinom kvalitetne pleterne skulpture koji je morala izraditi dobra gradska radionica.

I Tomislav Marasović svrstava ovu crkvu među građevine predromaničkoga stilskog razdoblja 11. st., s elementima romanike i jakim bizantskim utjecajem. Kako se prema pronađenim ostacima oltarne menze može govoriti o postojanju starokršćanske sakralne građevine, možda je riječ o nastavku korištenja kulturnim mjestom. Možda je tu bila prva benediktinska jezgra već početkom 9. st., o čemu svjedoče i pleterni ulomci od kojih je većina iz 9. i 10. st. Kripta je mogla biti mjestom u kojem se nalazila starokršćanska konfesija, a smještena ispod svetišta obično je bila namijenjena kultu mučenika. To daje dodatnu važnost crkvi Sv. Petra Velikog i svrstava je među najvažnije sakralne građevine u Dubrovniku [2].

Crkva Sv. Stjepana

Crkva Sv. Stjepana jedna je od najpoznatijih dubrovačkih crkava, a građena je nasuprot ulazu u seksterij Sv. Petra, pa Peković [1] drži da je mogla biti izgrađena i prije nego što je seksterij utvrđen i izgrađen. Crkvu u svojim *Analima* iz 16. st. spominje i Nikša Ranjina, a navodi odlomke Milecijevih stihova (*Miletii versus*)

koji su vjerojatno nastali u drugoj polovici 8. st. na temelju nekoga dubrovačkoga memorijalnog zapisa ili episkopalne kronike. Spominje se i tvrđava na diku i slavu Sv. Stjepana Prvomučenika u kojoj je utemeljena crkva s moćima svetaca među kojima se ističe mučenica sv. Petronila (kraj 1. st.). Poznato je naime da je tijelo duhovne kćeri sv. Petra bilo iz katakombe preneseno u 9. st. u baziliku Sv. Petra u Rimu i da se njezin kult bio proširio cijelim ondašnjim Franačkim Carstvom.

Istodobno već spominjani Konstantin VII. Porfirogenet oko 949. kaže doslovno: "U istom gradu, u hramu svetog Stjepana koji je u sredini grada, počiva sveti Pankracije." Vjerojatno se radi o stilskoj figuri te car i pisac vjerojatno misli samo na svečeve relikvije, jer je dječak-mučenik sv. Pankracije bio neobično popularan svetac. Uostalom i posjedovanje njegovih moći bila je velika stvar. Nad grobom u Rimu podignuta mu je bazilika, a moći njegove glave čuvaju se u bazilici Sv. Ivana na Lateranu. Prema jednoj od brojnih legenda potječe iz Smirne (Izmira) i sin je bogatih roditelja, a u Rim je došao na školovanje. U šetnji je upoznao biskupa Marcelina i zavolio kršćanstvo te se smjesta uključio među katekumene (novokrštenike).

Snimak iz 1927. s prvih arheoloških istraživanja crkve Sv. Stjepan

Glava mu je odrubljena s 14 godina za Dioklecijana ili Valerijana zato što je odbio otkriti biskupovo sklonište ili zato jer se biskup skrivao u njegovu domu. Zaštitnik je od glavobolje i grča, katekumena i prvopričesnika, mladeži i djece, zadane riječi i zakletve, mladih usjeva, cvijeća od mraza, od svibanjskih promjena vremena, a zazivaju ga protiv krivokletstva i krivog svjedočenja. Njegov je grob privlačio rimske vjernike, na Bijelu su se nedjelju okupljali novokršteni da obnove krsna obećanja i odlože bijelo krsno ruho. Štovanje sv. Pankracija po Europi je najviše proširio sv. Bonifacije, a spomen-dan mu je 12. svibnja.

No čini se da su neke druge legende utjecale na činjenicu da se već u dvadesetim godinama prošlog stoljeća pristupilo prvim istražnim radovima te crkve. Prema navodima nekih starih dubrovačkih kroničara (Resti) tu su crkvu, dotrajalu i istrošenu zubom vremena, dali ponovno izgraditi navodni bosanski kralj Stjepan i žena mu Margarita. Iskapanja su na poticaj lokalnog ogranka *Braće hrvatskog zmaja* i pod vodstvom Nikole Zvonimira Bjelovučića obavljena 1927., kako to piše u prvome broju revije *Dubrovnik* Niko Gjivanović [4]. Među zidinama crkve porušene u potresu 1667. pronašli su tragove crkve mnogo manje i starije. Bili su čak uvjereni da su pronašli staru stolnu dubrovačku crkvu budući da Porfirogenet i ne spominje nijednu dru-

gu. Pronašli su i jedan grob s mnogo kostiju i to im je bila potvrda da je 1590., s papinom dozvolom, dubrovački plemić Junije Mateja Gradić tu skupio kosti iz raznih okolnih grobova. O tome govori i spomen-ploča koja je bila na grobu, a nedugo prije toga ju je isusovac Josip Adelasio dao ugraditi u apsidu. Na ploči se spominje "Stephani regis Bosnae" i supruga mu Margarita koja je crkvu sagradila u čast sveca s imenom njezina supruga. Tijekom istraživanja pronađeno je mnogo ostataka pleter-nih kamenih fragmenata i nešto novca.

Vrijedni su članovi *Braće hrvatskog zmaja* svoje istraživanje obilježili i posebnom mramornom pločom, gdje su, na temelju povijesnih izvora, tobožnjega bosanskog kralja pretvorili u hrvatskog i dalmatinskog kralja Miroslava. Izbljედjeli natpis uz portal glasi: "Kralj Hrvatske i Dalmacije Stjepan Miroslav sa ženom Margaritom posjeti g. 948. prvu crkvu sv. Stjepana na kojoj zgradiše ovu. Primljen veličanstveno, darova gradu župu od Orašca. Kraljica Margarita postav udova, dumna, sveto življaše, ovdje bi pokopana. Gradić 1590. g. prenese i njezine kosti u novi grob crkve ove, čije iskopine bijahu obavljene 1927. god. Braća hrvatskog zmaja 1928."

No čini se da arheološki zanos lokalnih arheologa i amatera nije naišao na opće odobravanje. To se može suditi i po reakciji Ljube Karamana

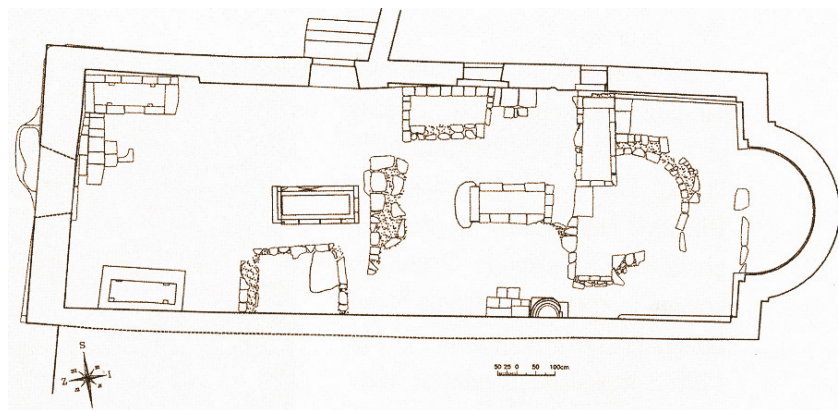

Snimak iz revizijskih arheoloških istraživanja 1998.

[5] koji u istom broju revije *Dubrovnik* tvrdi da kamene pleterne ostatci nikako ne spadaju u predromaniku već najranije u 13. st. No objašnjenje se može pronaći u činjenici da je srušena i neobnovljena crkva Sv. Stjepana dugo vremena služila kao lapidarij i da kamena skulptura potječe s raznih lokaliteta. To može znatno otežavati određivanje pripadnosti pojedinih kamenih ulomaka. Inače je lapidarij 1940. premješten u žitnicu Rupe, današnji muzej [2].

Osim Karamana, koji je isticao dva sloja pleterne plastike (s geometrijskim i cvjetnim motivima), o crkvi je 1897. pisao i Frano Radić koji je opisivao ulomke pluteja ili ciborija s ostacima natpisa (jedan govori o sv. Sofiji), ali o tim ostacima danas nema ni traga. Crkvu je svojedobno spominjao i Igor Fisković kao primjer najranije spominjane dubrovačke crkve iz prve faze bizantske izgradnje na našem primorju.

Konzervatorski odjel Državne uprave za zaštitu kulturne baštine u Dubrovniku poduzeo je 1998. revizijska istraživanja, a u svjetlu novih otkrića očekuje se cjelokupna analiza tog kompleksa. Dimenzije i tlocrt crkve bili su mnogo veći od pretpostavljenih, a sačuvan je i veći dio južnog zida. Otkriveno je i nekoliko

Tlocrt crkve Sv. Stjepana iz 1998.

Ulomak sarkofaga pronađen u crkvi Sv. Stjepana

ulomaka crkvenog namještaja. Inače se raznovrsna pleterna skulptura svrstava u različite faze – od prijelaza s 8. na 9. st., preko 9. i 10. st. pa sve do 11. i početka 12. st.

Istraživanja ispod dubrovačke katedrale

Potres iz 1979. pokrenuo je temeljita arheološka istraživanja na mnogim dubrovačkim lokalitetima, a prvi su se isječci o istraživanju katedrale pojavili u novinskim člancima tijekom 1982. i 1983. Prvi je s novinarima razgovarao voditelj istraživanja Josip Stošić. On ih je izvjestio o nalazima stare trobrodne bazilike, za koju tvrdi da je crkva izvorno bizantskih značajki i da je vjerojatno građena od 6. do 8. st. Prema tlocrtu tu crkvu nije moguće preciznije datirati (trobrodna bazilika iznutra ima tri polukružne apside, izvana su dvije polukružne, a srednja je trapezno oblika). Freske u apside svrstao je ipak u 9. st. Budući da je moguće da je ta katedrala izgrađena u 6. st., valjalo bi raspraviti i o prije pronađenim kapitelima. Stoga Stošić predlaže i da se ostatci pronađeni u crkvi Sv. Petra Velikog i Svetog Stjepana

datiraju u 6. st. No Stošić ipak tvrdi da je Dubrovnik nastao nakon provala barbara, a gradnju velike katedrale tumači sviješću o budućoj veličini grada.

O arheološkim nalazima svoje je mišljenje, također u tisku, dala i Dubravka Beritić, ondašnja voditeljica Konzervatorskog odjela u Dubrovniku.

Ona tvrdi da bi nakon otkrića bizantske katedrale trebalo izbrisati sve što je dotad napisano o povijesti Dubrovnika. Svi su bili u tisućgodišnjoj zabludi da je Dubrovnik osnovan početkom 7. st. Dubrovnik je, drži, izgrađen već u 4. st. i bio je formiran kao urbano naselje. Pronađenoj je bazilici pripisala i dva mramorna kasnoantička kapitela koja je prije bio otkrio Cvito Fisković. Ujedno je pretpostavila da je to crkva o kojoj govori Porfirogenet, budući da su prema kršćanskoj hijerarhiji sve katedrale bile posvećene ili sv. Petru kao prvom apostolu ili sv. Stjepanu Prvomučniku kao oličenju božanske carske vlasti.

No polemika je u tisku nastavljena. Na smirenije je tonove pozvao Vinko Foretić koji drži da pronalazak subselija (klupe za kler) u apside nije dovoljan razlog da se tvrdi kako je riječ o katedrali. Biskup Epidaure Florencije spominje se još 597. pa bi bilo čudno da bi u neposrednoj blizini djelovao još jedan biskup. U živu su raspravu, koja se održavala uglavnom u *Vjesniku*, bili uključeni još i Cvito Fisković, Josip Lučić, Đuro Basler, Ivan Marović, Igor Fisković

Pogled na dubrovačku katedralu

i Milan Prelog koji su osporavali ili podržavali iznesene teze o novome postanku Dubrovnika.

Istražni radovi ispod katedrale u osamdesetim godinama prošlog stoljeća

Arheološka su istraživanja prostora dubrovačke katedrale potaknula mnoge autore da i u stručnim časopisima iznesu svoja mišljenja o nastanku Dubrovnika, čak i prije preliminarnih izvješća istraživača. Tako Željko Rapanić u posebnome izdanju Hrvatskoga arheološkog društva uspoređuje priče o nastanku Dubrovnika i Splita te zaključuje da ne treba slijepo vjerovati izvorima poput Porfirogeneta ili Tome Arhidakona. Postojanje biskupa u Epidauru tumači mogućnošću da je Florencije boravio u bizantskom kastrumu na hridi Lave, a da je pritom zadržao svoju dotadaš-

nju titulu, baš kao što je salonitanski biskup zadržao svoju titulu dok je stolovao u Splitu.

Istraživač prostora ispod i oko katedrale Josip Stošić objelodanio je svoja istraživanja 1988., također u izdanju Hrvatskoga arheološkog društva [6]. Tlocrtno je rekonstruirao prostor dubrovačke katedrale. Pronašao je dvije trobrodne crkve, četverolisnu "memoriju" obrambeni zid, masivni temelj zvonika, nekoliko kuća i cijeli niz grobnica različitog oblika. Građevine je svrstao u tri različite epohe – kasnu antiku, rani srednji vijek i zreli srednji vijek. Kaže da je dotad u povijesnim izvorima jedino bila poznata romanička katedrala i započeti zvonik ili krstionica.

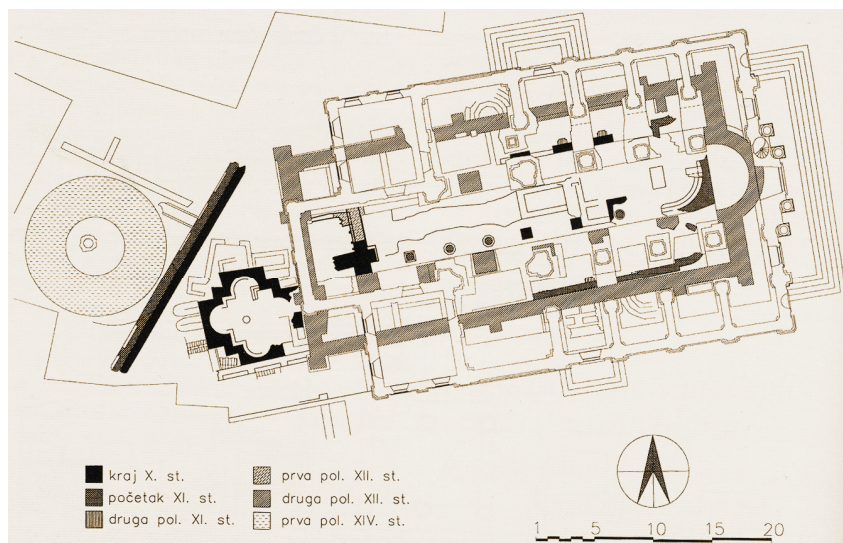
Pronađeni obrambeni zid upućivao je na postojanje kaštela, a u njegovu prostoru izgrađena je trobrodna i troapsidna bazilika koja je izvana imala duljinu 31 m, a širinu 15,8 m i bila je orijentirana prema istoku. Smještena je ispod sadašnje katedrale, a bočni su brodovi jako uski i doimaju se poput hodnika. Crkva je imala otvorenu krovnu konstrukciju. Pronađeni su ostatci zidanog oltara te u apsidi ostatci dviju etapa izgradnje subselija i katedre. Utvrdio je da je poslije u dva navrata došlo do pregrađivanja te da je u vrijeme gradnje

romaničke katedrale prvotna crkva jako reducirana. Datiranje je prve bazilike otežano, tvrdi autor, ponajprije stoga što se radi o bizantskoj bazilici koja ima dosta elemenata ranosrednjovjekovne umjetnosti, a i kamena je plastika izrazito predromanička. Stoga tvrdi da se prva crkva, koja je građena u prvoj polovici 9. st., nalazi između kasnoantičkih i srednjovjekovnih bizantskih crkava. Pregradnju bazilike stavlja u 1012. kada su prema Milecijevim stihovima relikvije sv. Zenobija i sv. Zenobije pohranjene u svetište katedrale. Do katedrale pronađena je građevina četvrtastog tlocrta s četiri niše. Pretpostavka je da je to "memorija" koja je služila za čuvanje relikvija i da je postojala u vrijeme gradnje romaničke katedrale, a da je poslije služila kao krstionica. Gradnju romaničke katedrale na mjestu bizantske stavlja u razdoblje između 1132. i 1158.

Interpretacija arheoloških nalaza izazvala je veliko zanimanje stručne javnosti, posebno zato što su specifični oblici i metamorfoze prvorazredna povijesna svjedočanstva i izvori za najranije razdoblje gradogradnje, povijesti umjetnosti i povijesti.

Svojim se interpretacijama javio i ovdje često spominjani Željko Peković [1] koji je temeljito kritizirao Stošićeve stavove i prijedloge rekonstrukcije, a posebno tezu da je prva bazilika nastala između 6. i 9. st. Osobito mu je neuvjerljivo da bi prvotni Dubrovčani nakon bijega gradili unaprijed veliku katedralu, k tome još i na nasutom terenu.

Da sada ne ulazimo u temeljita objašnjava, Peković zaključuje da je katedrala nastala izvan srednjovjekovnog zida seksterija Pustijerne te da je tobožnja bizantska crkva zapravo prva crkva posvećena sv. Vlahu koja je izgrađena 972., baš u vrijeme kada se sv. Vlaho počeo slaviti kao zaštitnik grada. Kao što je poznato, sv. Vlaho se u snu javio jednom sve-

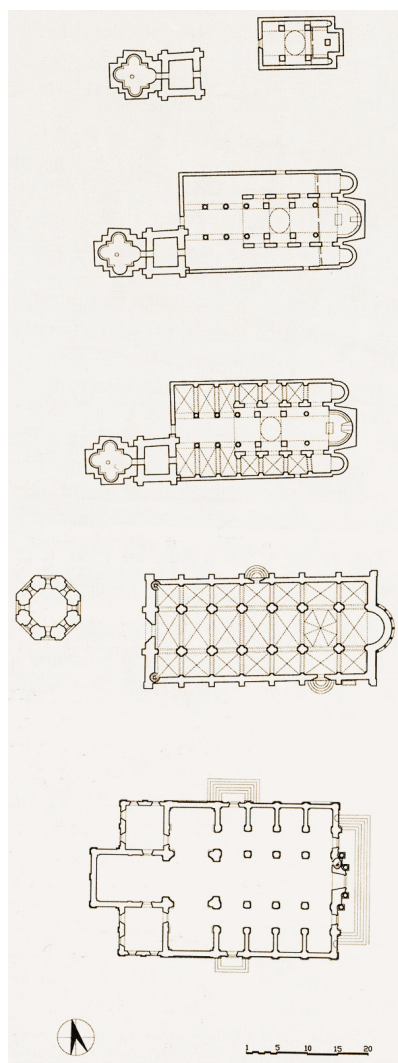

Tlocrt svih pronađenih crkava na mjestu katedrale (interpretacija Ž. Peković)

ćeniku i upozorio ga da Mlečani, koji su se utaborili oko grada, uopće nemaju prijateljske namjere kakve pokazuju. To je omogućilo Dubrovčanima da se uspješno obrane, a potaknulo slavljenje kulta tog armenskog biskupa i mučenika koji je živio početkom 4. st., a zaštitnik je ratara, zaručnika i bolesnika. Inače je sv. Vlaho (Blaž) službeni zaštitnik Dubrovnika od 1190. jer je tek tada dubrovački nadbiskup dobio od pape odgovarajući palij.

Peković zaključuje da je izvan gradskih zidina izgrađena crkva sa zašti

Gradjevni razvoj dubrovačke katedrale (Ž. Peković). Od vrha prema dolje: Sv. Vlaho 972. godine, Sv. Vlaho 1020., Sv. Vlaho 1060., Sv. Marija Velika 12. st., Sv. Marija Velika 17. st.

Detalj ostataka jedne od crkava s freskama u apsidi

ćenom kulom za kneza koji je morao obitavati izvan zidina. Četverolisna građevina vjerojatno je služila kao kapelica, a poslije je, dolaskom nadbiskupije i gradnjom katedrale, postala njezinom krstionicom. Ona je najvjerojatnije bila spojena s kulom.

Krajem 10. st. Dubrovnik je postao nadbiskupija i tada je trebalo graditi baziliku koja će služiti kao katedrala. To je, drži Peković, učinjeno 1020. kada se donesene prve relikvije sv. Vlaha. Prva je katedrala izgrađena tako da se crkva sv. Vlaha proširila i produljila do kule koja je zajedno s četverolisnom građevinom (u kojoj su bile relikvije) postala dio katedrale.

Katedrala je vrlo brzo, u tom istom stoljeću, doživjela svoju pregradnju, a bilo je to vjerojatno 1060., odmah nakon crkvenog raskola 1054. Sa željom da crkvu potpuno nadsvode, dograđeni su joj izvana i iznutra zidani polupilastrni T presjeka. Glavni svod postao bačvast, a na bočnim je najvjerojatnije građen križni svod. Preuređeno je i svetište i dograđena subselija koja je tako postala dvostupna. Sačuvane su freske, koje su crtane u zapadnom ornatu i time

ilustriraju pripadnost zapadnoj crkvi, sasvim sigurno nastale nakon crkvenog raskola. O stilskim karakteristikama te katedrale teško je govoriti jer nije nastala cjelovito već dograđivanjem manje crkve.

Do izgradnje nove romaničke katedrale na istome mjestu došlo je krajem 12. st. Ta je katedrala duga 41 m, a široka 17 m. Ona kao i prethodna trobrodna ima apsidu u glavnome brodu. Doimala se kao peterobrodna, barem se takvom čini na starim slikama, ali to je bilo zbog toga što je krovšte nad prohodnom galerijom nešto niže o od krova bočnoga broda. Čini se da je na njezin izgled jako utjecala katedrala u Bariju, s druge strane Jadranskog mora.

Crkva je umjesto sv. Vlaha posvećena Blaženoj Djevici Mariji, baš kao i sadašnja dubrovačka katedrala. Taj problem Peković rješava pričom o Richardu I., poznatijem kao Richard Lavljeg Srca, koji je na povratku iz križarskog rata, kamo je otišao zbog neispunjenog zavjeta svog oca, olujom bačen u Jadransko more. O tome postoji i poseban dokument koji se nalazi u knjizi Vinka Foretića o povijesti Dubrovnika. Tada se zav-

jetovao da će na mjestu na kojemu bude spašen izgraditi crkvu vrijednu 100.000 dukata. Kada je neozlijeđen stigao na lokrumski otok, požurio se da ispuni svoj zavjet. Na molbe Dubrovčana ta crkva nije izgrađena na Lokrumu već na mjestu dotadašnje katedrale Sv. Vlaha, a izričiti je kraljev uvjet bio da crkva mora biti posvećena Blaženoj Djevici Mariji. Zauzvrat su lokrumski opati imali čast uoči sv. Vlaha služiti misu te imali prihod od voska i milodara. Ta se nova katedrala gradila od kraja 12. do početka 14. st.

Dubrovnik je morao odvojiti kult sv. Vlaha od katedrale. Stoga je 1348., pošto je donesena nova relikvija sv. Vlaha, i pošto je taj svetac prema općem uvjerenju spasio grad od kuge, donesena odluka o gradnji nove crkve Sv. Vlaha. Odlukom su propisani veličina i položaj. To je mjesto ispod sadašnje barokne crkve, na njezinu južnom dijelu. Crkva je dovršena krajem 14. st. kada je pokrivena olovnim limom, a izgled joj je poznat iz slikarskih prikaza grada prije potresa i oblika kapelica podignutih u sklopu nekih ljetnikovaca dubrovačkog plemstva, izvana građenih prema uzoru na tu romaničku crkvu (kapelica u Bunić-Kabužićevu ljetnikovcu u Batahovini i kapelica u Bunić-Gradićevu ljetnikovcu u Gružu).

U potresu 1667. srušena je dubrovačka katedrala Sv. Marije, a crkva Sv. Vlaha bila je manje oštećena te je popravljena i neko je vrijeme služila kao privremena katedrala. Stradala je u požaru 1706. pa je odlučeno da se izgradi nova na istome mjestu. Gradnja je započela 1707., a ta je kasnobarokna građevina završena 1715. Gradio ju je talijanski graditelj Marino Gropelli. Manje je oštećena u bombardiranjima 1806., a znatno više 1991. i 1992. Dubrovačka katedrala u sadašnjem obliku postoji od početka 18. st. Počela se graditi 1671., a dovršena je 1713. Građena je prema projektima poznatog graditelja Andrea Buffanija iz Urbina, gradili su je Paollo Andreotti i Pier Antonio Bazzi iz Genove te fra Tomaso Napoli iz Palerma, a radove je završio domaći graditelj Ilija Katičić. Oštećena je s dva izravna pogotka tijekom posljednje opsade grada [1].

Zaključak

Ovo je bio cjelovit prikaz nastanka i gradnje najvažnijih dubrovačkih crkava. Teorije koje je postavio Željko Peković zasad svi prihvaćaju, iako nije nemoguće da se pojave i neka druga tumačenja. Iznenaduje međutim da o gradnji Dubrovnika, koji je pod zaštitom UNESCO-a i koji je u svijetu najpoznatiji hrvatski

grad, ima tako malo preciznih i provjerenih povijesnih podataka. To iznenaduje i zbog toga što je poznato da su sačuvani brojni arhivi i da su nužna još mnoga i temeljita arheološka istraživanja. Žalostno je da im poticaj budu samo velike nesreće, kao što je to bio potres iz 1979. i opsada Dubrovnika tijekom 1991. i 1992. godine.

Pripremili:
Mr. sc. Krešimir Regan i
Branko Nadilo

IZVORI

- [1] Peković, Ž.: *Dubrovnik – nastanak i razvoj grada*, MHAS, Split, 1998.
- [2] Menalo, R.: *Ranosrednjovjekovna skulptura*, Dubrovački muzeji, Dubrovnik, 2003.
- [3] Peković, Ž.: *Crkva Sv. Petra u Dubrovniku*, zbornik radova sa simpozija: Rađanje prvog hrvatskog kulturnog pejzaža, Starohrvatska spomenička baština, Zagreb, 1996.
- [4] Gjivanović, N.: *O otkopanim razvalinama crkve Sv. Stjepana*, Dubrovnik (1929.) I, 279-281
- [5] Karaman, Lj.: *Iskopine Sv. Stjepana u Dubrovniku*, Dubrovnik (1929.) I, 269-273
- [6] Stošić, J.: *Prikaz nalaza ispod katedrale i Bunićeve poljane u Dubrovniku*, arheološka istraživanja u Dubrovniku i dubrovačkom području, Hrvatsko arheološko društvo, Zagreb, 1988.

